



UO‘K: 947 (575.1)

**ТАСВИРИ МАКОТИБ ВА МАДОРИСИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР “ЁДДОШТҲО”-И САДРИДДИН АЙНИ****SADRIDDIN AYNI “XOTIRALARI”DA BUX AMIRLIGI MAKTAB VA MAKTABLAR TAVSIFI****ОПИСАНИЕ ШКОЛ И ШКОЛ ЭМИРАТА БУХ В «ВОСПОМИНАНИЯХ» САДРИДДИНА АЙНИ****DESCRIPTION OF THE SCHOOLS AND SCHOOLS OF THE BUKH Emirate IN THE "MEMORIES" OF SADRIDDIN AYNI****Арслонзода Раҳматжон Арслонбоевич**

и. в. профессори кафедраи Таърихи ҷаҳони Донишгоҳи давлатии Фарғона, номзади илмҳои таърих

**Шарҳи мухтасар**

Дар мақола маводҳо перомунӣ аҳволоти макотиб ва мадорис, ки дар “Ёддоштҳо”-и нависанда ва олими барҷаста Садрӣддин Айни оварда шудаанд, мавриди таҳқиқ қарор доранд. Қайд карда мешавад, ки азбаски муаллиф солиёни дароз дар мактаби кӯҳна ва мадорис таҳсил гирифтааст, маълумотҳои овардаи ӯ боваринок буда, асари мазкур оид ба таърихи сохтори таълим дар аморати Бухоро сарчашмаи бозътимод маҳсуб меёбад.

**Annotatsiya**

Maqolada atoqli yozuvchi va olim Sadriddin Ayniyning “Esdaliklar”ida eski maktab va madrasalar haqida keltirilgan ma’lumotlar tahlil etiladi. Muallifning o’zi uzoq yillar davomida ushbu ta’lim muassasalarida tahsil olganligi bois u keltirgan ma’lumotlar ishonchli ma’lumotlar ekanligi va bu asar Buxoro amirligi ta’lim tizimi tarixiga oid muhim manba ekanligi ta’kidlanadi.

**Аннотация**

В статье анализируются сведения о деятельности старых мактабов и медресе, содержащиеся в “Воспоминаниях” выдающегося писателя и ученого Садрӣддина Айни. С учетом того, что автор долгие годы сам обучался в старой школе и медресе, подчеркивается достоверность приводимых ими сведений и важность его мемуаров как источника по истории системы образования в Бухарском эмирате.

**Abstract**

The article analyzes information about the activities of old-style schools and madrasas contained in the “Memoirs” of the outstanding writer and scientist Sadriddin Aini. Taking into account the fact that the author himself studied in an old-style school and madrasah for many years, the reliability of the provided information and the importance of his memoirs as a source on the history of the education system in the Bukhara Emirate are emphasized.

**Калидвожаҳо:** ёддоштҳо, мактаби кӯҳна, домулло, бибихалифа, мадраса, хучра, нақшаи таълим, дастури таълим, дарс, мударрис, талаба, “машғулотиҳои синфӣ”, шарҳ, вақф.

**Таянч сўз ва иборалар:** эсдаликлар, эски мактаб, домулло, отиноийи (бибихалифа), мадраса, хужра, ўқув режаси, ўқув дастури, дарс, мударрис, талаба, “синф машғулотлари”, шарҳлар, вақф.

**Ключевые слова и выражения:** воспоминания, старая школа (мактабы), домулло, бибихалифа, медресе, хужра, учебный план, учебная программа, мударрис, студент, “классные занятия”, комментарии, вакуф.

**Key words:** memoirs, old-style school (maktab), domullah, bibikhalifah, madrasah, khujrah, curricula, mudarris, student, “class activity”, comments, vakouf.

**САРСУХАН**

Дар давоми қарнҳои зиёд дар мамолики Шарқи мусалмон мактабҳои кӯҳна ва мадрасаҳо маскани асосии бархӯрдор намудани мардум аз илму ирфон буданд. Пушида нест, ки бисёр нобиғони мо дар мактабу мадрасаҳо таҳсил гирифта, ба тамаддуни умумбашарӣ саҳми босазои худро гузоштанд. Аммо дар охири садаи XIX ва оғози садаи XX,

## TARIX

дар шароите, ки дар миқёси ҷаҳон дар сохтори таълим ва фанни педагогика дигаргуниҳои куллий рух дод, макотиби кӯҳна ва мадорис ба талабҳои нави замон мувофиқат намекарданд. Ин ҳолат дар як қатор сарчашмаҳои таърихӣ, азҷумла дар асари калонҳаҷми адиб ва олими барҷастаи тоҷик Садриддин Айнӣ “Ёддоштҳо” акси худро ёфтааст.

**ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТҲО ВА МЕТОДОЛОГИЯ**

То кунун “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ ҳадафи пажӯҳиши якчанд муҳаққиқон гардидааст. Ба тӯфайли мақола ва китобҳои олимони шинохта А.З.Розенфелд [10], А.А.Семёнов [11], М.Шукуров (Муҳаммад Шакурии Бухорӣ) [12; 13] ва дигарон аҳамияти ёддоштҳои устод Айнӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ то дараҷаи муайян тадқиқ карда шудааст. Азбаски “Ёддоштҳо” асари сермеҳвар буда, дар он соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоии аморати Бухоро инъикоси худро ёфтаанд, муаллифони дар боло зикршуда маҳз ба тавсифи макотиб ва мадорис эътибори кофӣ надодаанд. Аз ҳамин лиҳоз ниёз ҳаст, ки аҳволоти макотиб ва мадорис дар аморати Бухоро тибқи ёддоштҳои устод Айнӣ маҳсус омӯхта шавад.

Дар мақолаи мазкур муфассал баён кардани нақша ва дастурҳои макотиб ва мадорис, усулҳои тадриси фанҳо, ошкор намудани сабабҳои ақибмонии сохтори таълим дар аморати Бухоро ва Осиеи Марказӣ ҳамчун мақсади асосӣ гузошта шудааст.

Дар ҷараёни таҳия намудани мақола аз усулҳои зерини тадқиқот – таърихият, қиёсу муқобала, таҳлили муаммовӣ-хронологӣ ва муаммовӣ-худудӣ истифода бурда шуд.

**НАТИҶА ВА МУҲОКИМА**

Садриддин Саидмуродзода Айнӣ 15 апрели соли 1878 дар деҳаи Соктареи ноҳияи Ғиждувони аморати Бухоро дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Ӯ дар овони бачагӣ дар мактаби деҳа таълим гирифт, баъд солиёни дароз дар мадориси Бухоро – Мири Араб, Олимҷон, Бадалбек, Ҳоҷӣ Зоҳид ва Кӯкалдош таҳсилро идома дод. Аз ин минвол, Айнӣ фаъолияти муассасаҳои онвақтаи таълимро хуб медонист ва онро дар “Ёддоштҳо”-и худ хеле амиқ тасвир кардааст. Ин асари ӯ сарчашмаи бозэтимод оид ба таърихи сохтори таълим дар аморати Бухоро маҳсус меёбад.

Тибқи маълумотҳои Айнӣ, дар аморати Бухоро мактабҳо (дар адабиёти муосир онҳоро “мактаби кӯҳна” меноманд) асосан дар назди масҷидҳо мавҷуд буда, одатан, имомони масҷид вазифаи мактабдориро дар уҳда доштанд. Табиист, ки ин мактабҳо бештар мактабҳои динӣ буданд. Онҳо нафақат дар шаҳр, балки дар деҳот низ фаъолият доштанд. Вазифаи асосии мактабҳо додани маълумоти ибтидоӣ ба насли наврас буд, яъне бачагон мебоист хондан, навиштан, шумурдан ва асосҳои дини исломро ёд гиранд.

Солҳои бачагии Айнӣ дар деҳаҳои Соктаре ва Маҳаллаи Боло гузашта буд. Дар ёддоштҳои худ ӯ перомуни мактабҳое, ки дар ин ду деҳа фаъолият мебуданд, маълумотҳои зеринро овардааст.

Дар мактаби Соктаре машғулотҳо ҳам дар фасли баҳор, ҳам дар фасли зимистон баргузор мегардиданд. Аз ҳамин сабаб дар ин деҳа теъдоди одамони саводнок нисбат ба деҳаҳои дигар бештар буд. Дар назди масҷиди Маҳаллаи Боло низ мактаб буд, аммо азбаски худи имом савод надошт, ин мактаб фаъолият намебуд ва аҳли деҳа саросар бесавод буданд [1, б. 28.].

Вақте ки Садриддин шашсола шуд, падараш ӯро ба мактаби деҳаи Соктаре бурд. Перомуни сатҳи таълим дар ин мактаб Айнӣ дар қиссаи тарҷумаиҳолии худ “Мактаби кӯҳна” маводҳои муфид овардааст.

Бояд қайд намуд, ки мактаби кӯҳна одатан дар як хона ё ҳуҷра ҷойгир гашта, дар ин ҷо курсӣ барои нишастани донишомӯзон ва тахтаи синф барои навиштани хат набуд. Донишомӯзон дар болои палос ё бурё чорзону нишаста, сабақ мехонданд. Барои омӯхтани фанҳо китобҳои дарсӣ (дар маънои томи ин вожа) набуданд. Ба ҳар як донишомӯз тахтачаи ҳамвор дода мешуд. Ба тахтача мактабдор ҳарфҳои, ки мебоист бачагон ёд гиранд, менавишт. Дар ҷараёни дарс аз донишомӯзон талаб карда мешуд, ки номи ҳарфҳоро бисёр маротиба ва бо овози баланд такрор намоянд.

Дар мактаби кӯҳна бачагони синну солшон гуногун (аз 4-сола то 12-сола) ҳамчун дар як синф таҳсил мекарданд. Дастури таълим барои ҳамаи онҳо як хел буд. Ба бачагони шӯх ё

лаёқаташон паст ҷазои ҷисмонӣ дода мешуд: онҳоро бо ҷӯб мекӯфтанд ва ба ҷароҳати онҳо намак мепошиданд [4, с. 60-64, 78-79.].

Дар мактаби кӯҳна ҷараёни таълим мутлақо тибқи талаботи замон набуд. Аз ин лиҳоз, гарчанд бачагон ба мактаб мерафтанд, аммо савод баровардани онҳо кори мушкил буд. Падари Айнӣ Саидмуродхоҷа ин ҳолатро дарк намуда, Садрриддинро аз мактаби писарбачагон, ки дар он ҷо донишомӯзон бисёр шӯҳӣ мекарданд, бароварда, ба мактаби духтарбачагон, ки бибиҳалифа дар хонаи худ кушода буд, дод. Дар мактаби духтарон Садрриддин “Ҳафтяк”-ро, ки аз сураҳои кӯтоҳтарини Қуръон иборат буд, ба итмом расонд, “Чоркитоб”-ро хонд, якчанд сураҳо ва баъзе шеърҳои Хоҷа Ҳофизро азёд кард. Бо ёрии падараш ҳисоби абҷадро ёд гирифт. Аммо Садрриддин баъди хатми мактаби ибтидоӣ ҳамон савод надошт. “Ман мактабро хатм кардам, – менависад Айнӣ дар “Ёддоштҳо”, – аммо ҳанӯз савод надоштам. Бале, ман он чизро ки дар мактаб хондам, аз ҳамон китоб хонда метавонистам, аммо матнро аз китобе, ки муқаддам надида будам, ёки ҳуди ҳамон матнро аз китоби дигар хонда наметавонистам” [1, б. 92.]

Саидмуродхоҷа, ки фарди бомаърифат шудани писарашро орзу мекард, ўро ба ҳайси шогирд ба хатиби деҳа медиҳад. Бо хатиб Садрриддин китобҳои “Аввали илм” ва “Бидон”-ро омӯхт, онҳоро азёд кард, аммо ў ҳамон навиштанро наметавонист. Падараш Саидмуродхоҷа аз ҷияни худ Саид Акбар, ки дар мадрасаи Бухоро таълим мегирифт, илтимос кард, ки ба Садрриддин навиштанро ёд диҳад. Саид Акбар дар фасли тобистон, ҳангоми таътил, ба Садрриддин навиштанро ёд дод.

Хулоса аз шиносӣ бо ёддоштҳо ва қиссаи номбурдаи Айнӣ чунин аст: дар анҷоми садаи XIX ва оғози садаи XX макотиби кӯҳна, ки дар аморати Бухоро ва дигар марзҳои Осиёи Марказӣ вучуд доштанд, ба талаботи замони нав ҷавоб наметавониданд. Мактабҳои биноӣ махсус надоштанд. Дар ташкил намудани таълим синну соли бачагон ба ҳисоб гирифта намешуд, донишомӯзони хурду калон дар як синф таҳсил мегирифтанд. Макотиби кӯҳна бо китобҳои дарсӣ ва раҳнамоҳои таълимӣ таъмин нагашта буд, мактабдорон аз асбобҳои аъёнӣ истифода намебуданд, нисбати донишомӯзон ҷазои тан татбиқ карда мешуд. Дар натиҷа савияи таълиму тарбия ниҳоят паст буд, аксарияти бачагон дар давоми се-чор сол ҳам хонадану навиштанро ёд намегирифтанд. Азбаски Айнӣ ин ҳама камбудихоро дар таҷрибаи ҳаёти худ дида ва аз сар гузаронида буд, дертар ғояи ҷадидони равшанфикрро дар бораи ташкил намудани мактабҳои усули нав дастгирӣ намуд ва барои ин мактабҳо якчанд китобҳои дарсӣ иншо кард.

Муттасилии таълим дар Осиёи Марказӣ дар фаъолияти мадрасаҳо акси худро ёфт. Айнӣ, ки дар давоми солҳои бисёр дар мадориси Бухоро таҳсил гирифт, аз сатҳи таълиму тарбия дар он ҷо нағз хабардор буд. Аз ин лиҳоз, ёддоштҳои ў оид ба таърихи мадрасаҳо низ сарчашмаи бозғолидани маҳсул меёбанд.

Қисми дуввуми “Ёддоштҳо” бо тавсифи мадориси Бухоро оғоз шудааст. Муаллиф дар мадди аввал ба намуди зоҳирии мадрасаҳо эътибор медиҳад. Дар замони гузашта ҳукмдорон ё одамони сарватманд бо мақсади худро ҳамчун фарди маърифатпарвар муаррифӣ кардан, ё дар хотири авлодон номи нек гузоштан аз ҳисоби маблағи худ мадрасаҳо бунёд карданд. Мадраса аз ҳуҷраҳо иборат буда, дар онҳо донишҷӯён мезишанд ва илм меомӯхтанд. Ҳуҷраҳо ғоят танг буда, тиреза надоштанд ё дар ҷои тиреза нақшҳои тахтагин буданд. Хӯрокпазӣ, хӯрокхӯрӣ, шустушӯӣ кардан, дарс тайёр кардан, хоб рафтан – ҳамаи ин корҳо дар ҳуҷраи танги нимторик рух медод. Тааҷҷубовар ин аст, ки дар мадорис муҳимтарин ҷо – дарсхонаҳо мавҷуд набуданд. Аз ин минвол дарсҳо одатан дар хонаи мударрисон баргузор мегаштанд.

Дар ёддоштҳои худ Айнӣ перомуни фанҳои дар мадраса тадрисшуда маълумотҳо овардааст. Дар мадорис сарфу наҳви забони арабӣ (синтаксис ва морфология), мантиқ, ақоиди ислом, илми калом, ҳикмат (табиӣ ва илоҳӣ), фикҳ (таҳорат гирифтани рӯза доштан, ҷаноза, ақоиди сафари ҳаҷ, тартиби харидуфурӯшӣ, соҳибӣ кардан ба ғуломон ва тартиби озод кардани онҳо, никоҳ ва қонунҳои дигари шариат) омӯхта мешуданд. Математика ва адабиёт ба доираи фанҳои иҷборӣ дохил набуданд, аз ин лиҳоз хоҳишмандон метавонистанд онҳоро дар каноре аз худ кунанд. Дар дастур забони модарӣ низ набуд. Ин фанро ҳам донишҷӯён тибқи хоҳиши худ метавонистанд аз ҳаёт ё китобҳо омӯзанд. Дастури

## TARIX

фанҳо ва рӯйхати адабиётҳо муқим буда, онҳо дар давоми солҳо ва ҳатто асрҳо иваз намешуданд [1, б. 163.]

Чи тавре ки дар боло таъкид карда шуд, баъзе донишомӯзон ҳатто баъди хатми мактаб ҳам савод надоштанд. Барои ҳамин донишҷӯёни мадраса дар солҳои аввали таълим тибқи дастури мактаб дарс меомӯхтанд. Даставвал онҳо аз рӯи китоби “Бидон” сабақ мегирифтанд. Дар ин китоб бо забони тоҷикӣ грамматикаи забони арабӣ баён карда шуда буд. Баъд донишҷӯён китоби “Аввали илм”-ро меомӯхтанд, ки низ ба забони тоҷикӣ таълиф гардида буд. Дар китоби мазкур дар шакли саволу ҷавоб асосҳои дини ислом баён шуда буд. Баъд аз ин донишҷӯён дар асоси китобҳои “Муиззӣ” ва “Занҷонӣ” морфология, дар пояи китоби “Авомил” бошад синтаксиси забони арабиро меомӯхтанд. Дар мадорис ин фанҳоро ёварони муаллимон, ки онҳоро “домуллои кунҷакӣ” меномиданд, тадрис мекарданд. Барои хондан ва азхуд кардани ин китобҳо се сол вақт сарф мешуд.

Сипас китоби “Шарҳи мулло”-и Абдурахмони Ҷомӣ омӯхта мешуд. Дар ин китоб синтаксиси забони арабӣ тибқи “Кофия” таҳлил карда шуда буд. Аз ин оғоз донишҷӯён аз муаллимони нисбатан ботаҷриба сабақ мегирифтанд. Одатан ин гуна машғулоти “дарсҳои синфӣ” номида мешуд. Ҳамзамон донишҷӯён бо кӯмаки омӯзгор китобҳои “Кофия” ва “Шамсия”-ро, ки ба илми мантиқ мутааллиқ буданд, меомӯхтанд. Барои хондан ва омӯختани ин китобҳо панҷ сол сарф мешуд.

Дар машғулоти синфӣ баъд аз “Шарҳи мулло” дар пояи китоби “Ҳошияи қутбӣ” омӯختани шарҳҳо ба китоби “Шамсия” оғоз меёфт. Ба ин як сол муддат сарф мешуд. Дар айни вақт дар асоси китоби “Ақоид”-и Насафӣ аҳкоми исломӣ омӯхта мешуд. Баъд дар давоми чор сол донишҷӯён шарҳҳоеро, ки ба “Ақоид”-и Насафӣ бахшида шуда буданд, меомӯхтанд. Муаллифи ин шарҳҳо Аллом Тафтазонӣ буд. Баъд аз ин дар муддати ду сол донишҷӯён дар пояи китоби “Таҳзиб” мантиқ ва метафизикаро меомӯхтанд. Дар давоми ду соли дигар тибқи китоби “Ҳикмат ул-айн” ҳикмати табиӣ ва илоҳӣ омӯхта мешуд. Ниҳоят, дар ду соли охири таҳсил толибони илм китоби “Мулло Жалол”-ро меомӯхтанд, ки ба илоҳиёт бахшида шуда буд. Дар поёни таҳсил одатан маросими хатми мадраса мегузашт [1, б. 165.].

Таҳлили маълумотҳое, ки Айнӣ овардааст, нишон медиҳад, ки дар мадорис вақти бисёр барои омӯختани ягон фанни динӣ ё дунёвӣ не, балки барои омӯختани шарҳҳо ба китобҳои гуногун сарф мешуд. Аксар вақт толибони илм ягон адабиёти таълимиро не, балки шарҳҳои ба он китобҳо бахшидашударо меомӯхтанд. Аммо ин фаъолият судманд набуд.

Дар “Ёддоштҳо”-и Айнӣ ба муддати соли хониш ва рӯзҳои дарс ҳам эътибор дода шудааст. Чи тавре ки муаллиф менависад, таҳсил дар мадраса қариб бист сол тӯл мекашид. Соли хониш расман 22 сентябр оғоз мешуд ва то 22 март идома дошт. Аммо аксарияти донишҷӯён одатан дар оғози моҳи ноябр, баъди ғунучини ҳосил ба дарс меомаданд. Маблағ ва хӯроквории толибон базӯр то моҳи феврал мерасид, аз ин лиҳоз аксарияти талабагон ба хонаи худ бармегаштанд. Дар моҳи май аз гуруҳи донишҷӯён, ки 50 касро дарбар мегирифт, базӯр 10 нафар мемонд. Ҳамин 10 нафар соли хонишро ба итмом мерасонданд. Дар як ҳафта чор рӯз дарс баргузор мегардид ва се рӯз истироҳат (чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа) буд [1, б. 166-167.].

Дар “Ёддоштҳо” перомуни мударрисон, усули дарс додани онҳо маълумотҳои ҷолиби эътибор оварда шудаанд. Агар дар манбаъҳои дигар коста будани ин гуна маълумотҳоро ба эътибор гирем, қадри маводҳое, ки Айнӣ овардааст, боз афзун мегардад.

Муаллифи ёддоштҳо омӯзгорони мадорисро ба се гурӯҳ қисмат мекунад. Гурӯҳи аввалро донишҷӯёни болаёқату соҳиби дониш ташкил мекарданд. Гарчи эшон мадрасаро хатм накарда буданд, онҳо бо талабагони навқабул машғулоти мебурданд. Ба гурӯҳи дуввум домуллоҳои кӯчак дохил буданд. Гарчи даромади онҳо хароҷоташонро намерасонд, аммо эшон меҳнати суботкорона мекарданд ва кӯшиш менамуданд, ки омӯзгори номдор шаванд. Гурӯҳи савумро муаллимони калон – мударрисон ташкил мекарданд. Онҳо дар давоми солҳои бисёр дарс гуфта, шуҳратёр буданд. Мударрисони номдор шогирдони бисёр доштанд, аз ин минвол қисми калони даромади мадраса, ки аз вақф меомад, ба тариқи маош ба онҳо дода мешуд. Ғайр аз ин, ҳар як донишҷӯ мебоист ба мударрисон ба миқдори муайян эҳсон кунад. Масалан, вай дар саршавии омӯзиши “Шарҳи мулло” ба домулло аз 75 тин то 2 сӯм пул доданаҳ даркор буд (*Дар он оғоз нархи 1 пуд гандум 75 тинро ташкил*

мекард – Р.А.). Дар оғози омӯхтани “Ақоид” донишчӯ ба домулло мебоист 4 сӯм диҳад. Ҳамин тариқ, дар ҷараёни ба марҳилаи болотар баромадани донишчӯ миқдори эҳсон торафт меафзуд. Донишчӯе, ки ба омӯхтани “Мулло Ҷалол” шурӯъ мекард, мебоист ба устод 20 сӯм пардохт кунад. Аз ҳамин сабаб, даромади баъзе мударрисон калон буд. Бархе аз онҳо бо ин қаноат накарда, соҳиби лавозими муфти мешуданд ва дар асоси қонунҳои шарият фатво дода, барои ин кори худ низ музд мегирифтанд [7, с. 159.].

Айни перомуни ҷараёни тадрис дар мадорис маълумотҳои зиёд овардааст. Худи ӯ соли 1892-1893 дар мадрасаи Олимҷон таҳсилро оғоз мекунад. Садрриддин дар ин соли хониш мебоист шарҳро, ки ба китоби Абдурахмони Ҷомӣ “Кофия” бахшида шуда буданд, омӯзад. Садрриддин қарор дод, ки китоби мазкурро аз домуллои мадрасаи Ҷаъфархоҷа – Иқромча омӯзад, чунки ӯ дар байни 40 нафар мударриси ин мадраса пешқадам буд. Инчунин, бародараш ва дигар шиносонаш низ дар дасти ин омӯзгор таҳсил карда буданд. Азбаски дар мадрасаи Ҷаъфархоҷа дарсхона набуд, Иқромча дар болохонаи хонаи худ, ки дар маҳаллаи Хоҷа Булғор воқеъ буд, дарс мегуфт. Шумораи донишчӯёне, ки ба дарси ӯ меомаданд, аз 60 нафар кам набуд.

Толибони илм дар болои поралос бо ҳамдигар ҷафс шуда менишастанд. Аз байни онҳо талабаи қорӣ аз китоб порчаеро бо забони арабӣ қироат мекард. Мударрис онро ба забони тоҷикӣ шарҳ меод. Вақте, ки домулло ягон ҷумларо маънидод мекард, донишчӯён мунозираи бечоро оғоз менамуданд. Баъзан баҳси онҳо ба бетартибӣ мубаддал мегашт. Омӯзгорони ботаҷриба ба ҷавонони баҳсталаб пӯписа карда, онҳоро ором мекарданд. Ин гуна мувоҳиша баъзан то як соат давом мекард ва бо ҳамин дарс ба поён мерасид. Чи тавре ки Айни менависад, ҳангоми дарс аз 10 донишчӯ 8 нафари онҳо чизеро намефаҳмиданд ва мавзуро азхуд накарда мерафтанд. Аммо дар кӯча бо таманнои он, ки бигузор онҳоро низ донишчӯи доно пиндоранд, бо овози баланд баҳс мекарданд. Дар ин гуна мунозира одатан шахсе, ки овози баландтар дошт, ғолиб мегардид [7, с. 156-157.].

Чи тавре ки муаллиф менависад, дар ин оғоз мадориси Бухоро маскани илм, уламоҳои Бухоро бошанд олимони пешқадам маҳсуб меёфтанд. Ваҳолонки, менависад Айни, дар мадрасаҳо нафақат фанҳои табиӣ, балки илмҳои динӣ ҳам мувофиқи таъбир тадрис карда намешуданд. Масалан, баъзе донишчӯён тафсири ҳадис, фикҳ барин фанҳоро аз канор омӯзгор ёфта, пул дода ёд мегирифтанд. Аммо аксари толибон аз камбизоатӣ ин гуна имкониятро надоштанд.

Муаллиф менависад, ки аз мадориси Бухоро бархе олимони болаёқат низ баромадаанд, аммо ин маҳсули дастури пурмазмунӣ мадраса ё ширкат варзидани донишчӯён дар баҳсу мунозараҳо набуд, балки эшон бештар ба туфайли фавқулиқидор будан ва тавассути худомӯзии мустақилона соҳиби дониш мегаштанд [7, с. 158.].

Садрриддин Айни перомуни вақф, ки дар таъминоти моддии мадорис нақши калон дошт, маълумотҳои муфассал медиҳад. Ҳукмдорон ё ашхоси сармоядор заминҳои қорам, қорвонсарой, дукон, ҳаммом ва ҷойҳои дигарро ба мадрасаҳо ҳамчун вақф тақдим менамуданд. Даромаде, ки аз вақф меомад, барои таъмири мадраса, таъминоти моддии мударрисон ва донишчӯён сарф карда мешуд. Дар баъзе мадрасаҳо китобхонаҳо низ мавҷуд буданд. Дар санадҳои мулкياتи мадраса ба забони арабӣ ҷумлаҳои зерин сабт шуда буданд: “Фурӯхта намешавад, харида намешавад, ба касе васият карда намешавад ва мерос гузошта намешавад ва касе, ки ин гуфтаҳо тағйир диҳад, лаънати худо, лаънати пайғамбарони худо ва лаънати тамоми малоикаҳо бар вай бод” [2, с. 200.]. Аммо сарфи назар аз ин огоҳнома, мулки асосии мадорис – ҳуҷраҳо ба моликияти хусусӣ табдил ёфтанд, онҳоро мефурӯхтанд ва мехариданд. Муаллиф дар ёддоштҳои худ таърихи ин ҳолатро чунин баён мекунад.

Дар аҳди ҳукмронии намояндаи воқасини Аштархониён – Абулфайхон (1711-1747) дар натиҷаи ҳамлаи қозоқҳо ва ҷунғорҳо, инчунин, авҷ гирифтани набарди дохилӣ барои ҳокимият мадориси Бухоро ва Самарқанд хароб гаштанд, донишчӯён ва мударрисон пароканда шуданд. Мадрасаҳои Самарқанд ба қорвонсарой табдил ёфтанд, рӯзҳои бозор дар қабати якуми мадрасаҳо чорпо нигоҳ медоштанд. Мадориси Бухоро низ бе нигоҳубин буданд ва то ҳамин дараҷа хароб гаштанд, ки одамон ҷуръат намекарданд, ки ҳатто рӯзона ба даруни бинои мадраса дароянд. Заминҳое, ки мулки мадорис буданд, ба дасти баъзе

## TARIX

корчаллонхо гузаштанд. Оқибати бесарусомонӣ дар кишвар ҳамин буд, ки савдо ва тичорат ба ҳолати танг омад ва аз ин лиҳоз мулки вақф – дуконҳо, корвонсаройҳо ва ҳаммомҳо даромади дуруст намеоварданд. Ин ҳолати ногувор дар аҳди ҳукмронии намояндагони нахустини сулолаи Манғитиён низ идома дошт.

Дар аҳди ҳукмронии амир Шоҳмурод вазъият тадричан дигаргун шуд. Ӯ вақфҳоро танзим дод, дар натиҷа мулки вақф боз даромад овард. Аммо ҳучраҳо дар ҳолати ғамангез буданд. Дар ҳазина барои таъмири онҳо маблағ набуд. Дар ин шароит Шоҳмурод фармони зеринро баровард: “Ҳар талабае, ки яке аз ҳучраҳои мадрасаро бо харҷ ва меҳнати худ обод карда дар вай нишинад, он ҳучра аз он вай бошад ва ҳар вақт, ки ӯ хоҳад, бо гирифтани маблағи дар таъмир сарф кардааш метавонад он ҳучраро ба талабаи дигар гузорад” [2, с. 201.]. Ба шарофати ин фармон, дар давоми 2-3 сол ҳучраҳои мадориси Бухоро ва Самарқанд азнав таъмир гардиданд. Аз ҳамон вақт ҳучраҳоро фуруҳтан ранги одатро гирифт.

Баъди чанд муддат заминҳои вақф ва растаҳои савдо даромади хуб оварданд. Руҳи тичорат ба мадорис низ ворид шуд. Акнун ҳучраҳоро нафақат донишҷӯён, балки одамони дигар низ харида мегирифтанд. Баъзе одамони сарватманд соҳиби якчанд ҳучраҳо гардиданд. Ҳар як ҳучра ба 20-30 ҳазор танга фуруҳта мешуд. Нархи баъзе ҳучраҳои харобаи мадраси Чаъфархоҷа то 50 ҳазор танга боло шуд. Аммо дар баъзе мадорис бозори ҳучраҳо касод буд, чунки онҳо вақф надоштанд. Қозиён ба ивази пул ба шартномаи харидуфуруши ҳучраҳо муҳр пахш мекарданд. Дар ин гуна шароит донишҷӯёне, ки имконияти харида гирифтани ҳучраро доштанд, хеле кам буданд. Онҳо аксаран ҳучраро аз соҳибони он ба иҷора мегирифтанд [7, с. 151.].

## ХУЛОСА

Хулоса кардан гуфтан мумкин, ки азбаски Садриддин Айни дар давоми солиёни дароз дар мактаби кӯҳна ва мадраса таҳсил гирифта буд, дар асари худ перомуни ҳолат ва фаъолияти ин муассисаҳои таълим маълумотҳои холисона ва муфид меоварад. Аз “Ёддоштҳо” хулоса кардан мумкин аст, ки дар охири садаи XIX дар аморати Бухоро ва умуман дар Осиёи Марказӣ сохтори таълим аз талаботи ҳаёт ниҳоят ақиб монда буд. Макотиб ва мадорис асосан муассасаҳои конфессионалӣ буда, дар нақшаҳо ва дастурҳои таълимӣ фанҳои динӣ мавқеи асосиро ишғол мекарданд. Дар мактаби кӯҳна ва мадрасаҳо ба омӯхтани фанҳои табиӣ ва гуманитарӣ эътибори кофӣ дода намешуд. Сохтори таълим бо ҳаёт ва рушди истеҳсолот узван вобаста набуд. Мадрасаҳо асосан хизматчиёни динӣ – муллоён, муфтиҳо, қуззот, хатибҳо, муҳтасибҳо, мутаваллиҳо ва ғайраро тарбият мекарданд. Дар сохтори таълим мутахассисони замонавӣ – муҳандисон, агрономҳо, омӯзгорон, пизишкон, ветеринарҳо ва ҳоказо тайёр карда намешуданд. Чунин аҳволи ногувор яке аз сабабҳои ақибмонии иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодии аморати Бухоро ва Осиёи Марказӣ дар охири садаи XIX ва оғози садаи XX буд. Барои ҳамин дар ин овон ҷадидон ва, аз он ҷумла Садриддин Айни, саъй ба харҷ доданд, ки сохтори маорифро дар кишвар ислоҳ кунанд. Аммо дар шароити ҳукмфармоии амир ва уламоёни иртиҷоӣ саъю кӯшиши ҷадидон натиҷаи дилхоҳ надод.

## МАНБАЪҲО ВА АДАБИЁТҲО

1. Айни С. Эсдалиқлар. – Тошкент: Уздавнашр, 1953.
2. Айни С. Ёддоштҳо. Қисми 1 ва 2 // Куллиёт. Ҷилди 6. – Душанбе: нашр. давл. Тоҷ-н, 1962.
3. Айни С. Ёддоштҳо. Қисми 3 ва 4 // Куллиёт. Ҷилди 7. – Душанбе: нашр. давл. Тоҷ-н, 1962.
4. Айни С. Мактаби кӯҳна // Куллиёт. Ҷилди 5. – Душанбе: нашр. давл. Тоҷ-н, 1963. – С. 51-93.
5. Айни С. Эсдалиқлар. 1- ва 2-қисмлар // Асарлар. 6-том. – Тошкент: “Тошкент” бадиий адабиёт нашриёти, 1965.
6. Айни С. Эсдалиқлар. 3- ва 4-қисмлар // Асарлар. 7-том. – Тошкент: “Тошкент” бадиий адабиёт нашриёти, 1965.
7. Айни С. Бухара (Воспоминания). Часть 1- и 2-я // Собр. соч. Т. 4. – Москва: Художественная литература, 1974.
8. Айни С. Бухара (Воспоминания) Часть 3- и 4-я // Собр. соч. Т. 5. – Москва: Художественная литература, 1974.
9. Айни С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009.

10. Розенфельд А.З. Садриддин Айни и его «Воспоминания» // Айни С. Воспоминания. – М.-Л.: изд-во АН СССР. 1960. – С. 941-985.
11. Семенов А.А. К прошлому Бухары [О «Воспоминаниях» С.Айни] // Айни С. Воспоминания. – М.-Л.: изд-во АН СССР. 1960. – С. 986-1014.
12. Шукуров М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни. — Душанбе: Дониш, 1966. — 245 с.
13. Шакурӣ Муҳаммадҷони Бухорӣ. Садриддин Айни равшангари бузурги таърих. — Хучанд: Нури Маърифат, 2001. — 106 с.
14. <https://tg.wikipedia.org/wiki/A3>
15. <https://www.rulit.me/author/ajni-sadriddin/vospominaniya-download-226083.html>
16. [https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1880\\_1900/Aini\\_Sadriddin/red.phtml](https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1880_1900/Aini_Sadriddin/red.phtml)